

ВІЛЬНИЙ ЧАС І ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НОВОЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

У статті крізь призму наукових досліджень розглянуто актуальні проблеми вільного часу і дозвілля української молоді в умовах нової соціокультурної реальності; визначено причини зміни ціннісних орієнтацій молоді щодо проведення вільного часу; досліджено основні соціальні проблеми української молоді; проаналізовано соціально-культурний контекст життя сучасної української молоді; розглянуто закономірності розвитку її культурно-дозвілдової діяльності.

Ключові слова: *молодь, вільний час, дозвілля, культурно-дозвілдова діяльність, культурний розвиток, ціннісні орієнтації, культура дозвілля.*

The article deals with current problems of free time and leisure of Ukrainian youth in the new socio-cultural reality through the prism of research, identified the reasons for changing values of young people for leisure, studies on the major social problems of the Ukrainian youth; analyzed socio cultural aspect of contemporary Ukrainian youth examined patterns of development cultural and recreational activities of Ukrainian youth.

Keywords: *youth, leisure, leisure, cultural and recreational activities, cultural development, values, culture, leisure.*

Вільний час і дозвілля є однією зі сфер життєдіяльності людини, в якій найбільш яскраво проявляються наслідки змін в українському суспільстві, які стали причиною виникнення низки гострих проблем, зокрема різкого падіння рівня загальної культури, руйнування традиційних норм і цінностей, поширення елементів спрощеної масової культури. Досліджуючи використання у суспільстві вільного часу, можна простежити перетворення всієї системи ціннісних орієнтацій усіх представників українського суспільства, зокрема молоді. В умовах глибокої фінансової кризи, кризи культури, ідеології, моралі, освіти і виховання наша молодь дедалі більше втрачає духовно-світоглядні орієнтири у формуванні життєвих планів, дезорієнтується в загальнолюдських цінностях.

Спрощення життєвих орієнтирів молоді зумовлює зниження рівня культури дозвілля та вільного часу. Суперечливість ціннісних орієнтацій у сучасній соціокультурній ситуації призводить до того, що молоді люди втрачають здатність протистояти впливу негативних тенденцій (алкоголізм, наркоманія, злочинність, проституція тощо), які формуються та набирають силу в системі молодіжного дозвілля. Подібна ситуація характеризується низкою негативних моментів – пасивністю, безглуздя існування, антисоціальними явищами. Крім того, вивчення проблем вільного часу та дозвілля продиктоване й практичними потребами, оскільки негативні прояви у цій сфері в багатьох випадках зумовлені неорганізованістю цього процесу, низьким рівнем його культури та культури самої молоді. Відтак дослідження проблем та тенденцій розвитку вільного часу і дозвілля української молоді в нових соціокультурних умовах в Україні, розкриття реального стану ціннісних орієнтацій молоді є досить актуальним.

Соціальний феномен вільного часу і дозвілля останніми роками привертає увагу дедалі більшого кола дослідників. Він стає предметом обговорення не тільки фахівців, а й широкої громадськості. Вільний час – складова соціального часу, звільнена від виробничих та побутових справ, яка охоплює сферу вільної діяльності людини. Дозвілля – сукупність видів діяльності, призначених для задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей у вільний час [5, 215].

У руслі певних інтересів, цілей, які ставить перед собою людина, здійснюється у вільний час дозвілдова діяльність. Обсяг вільного часу нині практично подібний обсягу професійної трудової діяльності, а в деяких соціально-демографічних груп, зокрема молоді, навіть і перевищує його. Тому суспільство не повинно бути байдужим щодо того, на що витрачаються години вільного часу, та не бути пасивним щодо того, чим наповнюється життя молодих людей.

Дозвілля молоді – частина вільного часу, що як правило, контрастує з професійною діяльністю, відповідає психофізичним особливостям молодої людини і спрямована на задоволення культурних потреб та інтересів здорової особистості [6, 5].

Проблемам проведення вільного часу та молодіжного дозвілля на сучасному етапі присвячено низку досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема Н.Бабенко, В. Дімова, І. Євтеєва, О.Карпучіна, О.Кучера, В.Лісовського, О.Мартиненко, В. Суртаєва, В. Орлова, В.Скороходова, Л.Скокової, Л.Коган, В. Пічі, І.Петрової, О. Семашка, Н.Цимбалюк, Г.Щерби, Р.Яремкевич та інших.

Майже всі дослідники відзначають, що проблема полягає в необхідності використання виховного потенціалу всіх сфер життєдіяльності особистості, підвищення ефективності її реалізації, вивчення молодіжного дозвілля, яке практично є мало розробленим. Це потребує перебудови форм

суспільної організації дозвілля, які склалися, визнання їх предметом постійної турботи не тільки культурно-освітніх закладів, а й суспільства в цілому.

Усталені звички і можливості проведення вільного часу, його структура впливають на загальний розвиток молоді людини. Водночас сформовані цінності та навички зумовлюють вибір того або іншого способу проведення дозвілля. Духовність особистості, у свою чергу, формується за можливості на певному етапі свого розвитку зробити власний відбір культурних цінностей та ціннісних життєвих орієнтацій.

Дані соціологічного опитування свідчать про високий рівень незадоволення молоді культурно-розважальними закладами. Так, 40% молоді відповіли, що потреби мешканців їхнього населеного пункту в культурно-розважальних закладах не задовольняються, а 43% опитаних зазначили, що їхні потреби тільки частково задоволені. І лише 17% молодих залишилися цілком задоволеними цими закладами. Проблема змістовного наповнення дозвілля передусім полягає в тому, що сама інфраструктура культурно-розважальних закладів не є на сьогодні в Україні розвиненою, а по-друге, в тому, що молодь не завжди є фінансово спроможною, аби задовольнити свої потреби в такому дозвіллі. Тому і "процвітають" сьогодні в Україні "домашні" види дозвілля [8, 14].

Руйнація системи управління, що існувала раніше у сфері вільного часу і дозвілля молоді, багато в чому пов'язана з сукупністю проблем, що існують на сьогодні у цій сфері. Тотальне одержавлення та ідеологізація соціально-культурної сфери, чітка регламентація і як наслідок – засилля офіційної, усередненої культури не відповідали всім потребам у вільній, самодіяльній творчості, незалежному виборі на користь будь-яких видів діяльності у вільний час. З початком демократизації суспільства були зруйновані старі методи суспільного управління, а нові, які змогли б стати досить ефективними в країні з ринковими відносинами, що почали формуватися, вироблені не були.

Нові умови сприяли пошуку нових методів роботи з молоддю. Незважаючи на певні зміни у підходах до роботи з молоддю та до функціонування соціокультурного простору в цілому, дуже багато що залишається на колишніх підставах – принципах, методах, що вимагають модернізації, оскільки в умовах, що змінилися, вони часто є неефективними. Необхідність організаційно-методичної модернізації відноситься і до сфери дозвілля молоді, оскільки у цій сфері життєдіяльності молодого покоління відбулися і продовжують відбуватися зміни, що вимагають не тільки вивчення, а й регулювання.

Вільний час, не організований належним чином, містить у собі серйозну небезпеку щодо анти-суспільних проявів, зокрема: вживання алкоголю, наркоманії, проституції, злочинності, що може призвести не тільки до несформованості самих потреб у культурному проведенні дозвілля, а й до деградації індивіда. Саме у зв'язку з необхідністю організації раціонального проведення вільного часу і дозвіллевої діяльності ми звертаємося до його культури, яка виступає невід'ємною складовою культури суспільства, загальної культури особистості та регулювання вільного часу.

Культура дозвілля особистості – це перш за все внутрішня культура людини, що передбачає наявність у неї певних особових властивостей (склад розуму, характер, організованість, потреби й інтереси, вміння, смаки, життєві цілі, бажання), які дають змогу змістовно і з користю проводити вільний час. Від уміння раціонально організувати та провести час свого дозвілля багато в чому залежить соціальне самопочуття людини, її задоволеність своїм вільним часом у цілому [8, 12].

У соціології вільного часу актуалізується питання регулювання та організації вільного часу. Регулювання вільного часу має об'єктивний характер та є складовою частиною організації життя суспільства і людини. Відомий український вчений О.М. Семашко визначає регулювання вільного часу як процес ціленаправленого впливу на нього з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог до людини. Регулювання вільного часу має бути обґрунтованим, враховувати наявні ресурси і реальні можливості, ґрунтуватись на таких принципах, як диференційованість, послідовність, спадкоємність і безперервність, координованість, всебічність, плановірність тощо [5, 225-226].

Культура дозвілля молоді, крім занять, яким віддається перевага, визначається рівнем розвитку та функціонування відповідних культурологічних установ, серед яких, зокрема: кінотеатри, театри, клуби, дискотеки, стадіони, бібліотеки тощо, без існування яких неможливе задоволення потреб у сфері дозвілля у повному обсязі. Проте відвідування цих закладів молоддю зовсім не збігається з їх наявністю за місцем проживання, адже відвідують вони переважно нічні клуби, дискотеки, "карооке", кінотеатри, що привертає увагу молоді значно більше. Такі заклади культури і мистецтв, як музеї, театри, картинні галереї, художні виставки привертають увагу молоді менше. Сприяти зростанню рівня потреб молоді в культурному проведенні дозвілля необхідно через розвиток інфраструктури, через створення умов, необхідних як для формування, так і для реалізації культурних потреб.

У сфері молодіжного дозвілля необхідні перетворення, спрямовані на оновлення і вдосконалення системи регулювання вільного часу і дозвілля молоді. Розгляд питання регулювання вільного часу молоді є важливим і у зв'язку з тим, що на формування особистості молоді людини, на рівень її розвитку впливають ті види діяльності, яким вона віддає перевагу в години дозвілля. Проте більшість української молоді не має можливості задовольнити свої культурні потреби на достатньому рівні. Визначальними факторами, які негативно впливають на задоволення культурних потреб молоді, є низький рівень її матеріального становища, скорочення мережі закладів культури й дозвілля та відсутність чіткої стратегії державної політики

у формуванні культурного попиту, яка орієнтувала б молодь на залучення до національних і світових культурних цінностей, збагачуючи її дозвілля більш естетично спрямованими формами.

У нових соціокультурних умовах виникає суперечність між пріоритетами державної культурної політики в освоєнні цінностей національної культури та установками молоді, які спрямовані на засвоєння комерціалізованої західної поп-культури. Відбувається нічим і ніким не обмежена американізація української культури, адже в дозвіллі віддається перевага західній культурі деколи поганого ґатунку. Більшість цієї продукції впливає на молодь дегуманізаційно, пропагуючи секс, насильство, споживацьку психологію.

В оцінках молоді України (за п'ятибальною шкалою) її можливості задоволення культурних потреб обмежені, а можливості задоволення потреб в цілому оцінюються в 1,9 бала. Найповніше реалізується потреба молодих у спілкуванні з друзями. У молоді малих етнічних груп спілкування відіграє більшу роль, ніж у молоді корінних національностей. Останнім часом переважають "домашні" форми задоволення культурних потреб молоді (76%), а обслуговуванням закладами культури охоплено менше третини молоді. Заняттями у вільний час у громадських організаціях охоплено лише 2-3% молоді, а участю у політичних і неполітичних організаціях та молодіжних угрупованнях біля 3% [5, 143].

Сучасні суспільні та політичні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молодих людей. Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовніші: низький рівень життя, безробіття, економічна та соціальна залежність від батьків, шлюбно-сімейні відносини, низька народжуваність, матеріальна незабезпеченість, поганий стан здоров'я та зростання рівня соціальних відхилень, втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму, що породили зміну ціннісних орієнтацій української молоді.

Вибір життєвого шляху молоді став визначатися не здібностями та інтересами молодої людини, а конкретними обставинами. Переважна більшість молодих людей не задоволена своїм соціальним статусом і лише невелика кількість бачить власну соціальну перспективу в Україні. В умовах глибокої трансформації суспільних відносин значна частина української молоді втратила позитивні життєві орієнтири, можливість реалізації життєвих планів та прагнень.

У сучасному українському суспільстві виникають неформальні організації, які об'єднують людей за інтересами та поглядами. Особливо таке об'єднання характерне для молодого покоління, яке є рушійною силою будь-якого суспільства. Сучасні молодіжні рухи в Україні можна назвати своєю "молодіжною культурою", що містить у собі різноманітні напрями.

Сьогодні найбільш актуальними проблемами в сфері молодіжної культури можна вважати: 1 – зниження культурного рівня підлітків і молоді в цілому порівняно з попередніми поколіннями молодих людей у зв'язку з обмеженням доступу до культурних благ; 2 – скорочення можливостей для культурного виховання, освіти молоді, організації культурного дозвілля в зв'язку з втратою значної частини культурно-дозвіллевих установ державного підпорядкування; 3 – вимивання зі сфери культури безкоштовних видів культурного дозвілля; 4 – закордонна, псевдокультурна, антикультурна експансія, засилля неякісних зразків поп-культури; 5 – відсутність належного контролю за змістовною діяльністю комерційних та приватних культурно-дозвіллевих закладів; 6 – неухильний ріст негативних явищ у підлітковому та молодіжному середовищі – пияцтва, наркоманії, токсикоманії, жебрацтва – внаслідок послаблення виховання; 7 – втрата значної частини національних, культурних традицій; 8 – вестернізація і американізація способу мислення, підміна справжніх духовних орієнтирів, інтелектуальних форм дозвілля вдаваними цінностями, пропагандою збагачення за будь-яку ціну тощо.

Субкультура – це особлива сфера культури, суверенне цілісне утворення всередині пануючої культури, що відрізняється власною системою цінностей, звичаями, нормами, традиціями. Серед різноманітних субкультур сучасного суспільства особливе місце належить молодіжній субкультурі як специфічному, характерному тільки для цієї соціальної групи способу поведінки, спілкування і проведення дозвілля, уявлення про світ, втілювані в особливому молодіжному способі життя [4, 328].

Першочерговим завданням регулювання вільного часу молоді є створення оптимальних умов для саморозвитку особистості, для виявлення і реалізації її здібностей і дарувань. Задоволення потреб у сфері молодіжного дозвілля має лягти в основу політики регулювання вільного часу молоді. З цією метою необхідно створити місце, де люди можуть спілкуватися, відповідні умови, інтерес, рух навколо яких може бути побудовано це спілкування. Якщо суспільство не буде своєчасно турбуватися про це, то молодь сама знайде і вже знаходить, де і як спілкуватися. Не виключено, що таке неформальне спілкування набуває антисоціальних, антигуманних форм (наркоманія, злочинні групи, сектантство тощо).

Вибір занять молоді у вільний час суттєво залежить від інтелектуального та фізичного розвитку особистості, її інтересів та вподобань, ціннісних орієнтацій. Сучасна молода людина має набути глибоких особистісних якостей, які відповідають новим формам співжиття. Передусім їй розум має бути креативним, а не репродуктивним. Трансформації ціннісних орієнтацій молоді протягом останніх двох десятиліть варто розглядати у руйнівних соціокультурних тенденціях: втрата цінностей професіоналізму, виникнення установки на швидке збагачення, не підкріплене уявленнями про користь праці для суспільства в цілому, зниження престижу практичних вмінь та навичок.

Матеріальні цінності (гроші, високий заробіток, матеріальний достаток, багатство, комфортні умови проживання) поділяють лідируючі позиції з цінностями термінальними (дозвілля, друзі, добрі

стосунки у родині тощо). В цілому необхідно визнати, що в молодіжному середовищі все більше стверджуються цінності окремої людини як приватної особи. Сьогодні в українському суспільстві спостерігається відносне зниження духовних і традиційних ціннісних орієнтацій за рахунок відносного зростання змішаної ціннісної орієнтації та матеріальних цінностей, хоча традиційні цінності продовжують займати і надалі вагоме місце у суспільстві.

Суттєво змінилися життєві стратегії молоді, а також її уявлення про своє місце у владних структурах з початку 2000-х років, коли почала зростати орієнтованість на вищу освіту, цінності освіченості та інтелекту, а також на комфортні умови життя. Важливо відмітити, що збільшилась вага особистісних цінностей щодо цінностей колективних, суспільних. В центр були поставлені особистий успіх, добробут, сімейне щастя. Тоді як поняття "благо країни" дещо втратило своє колишнє значення. Велика частина молоді вже не бачить опори у державі, а тому відмовляє їй у своїй довірі та не орієнтується на співпрацю з нею [7, 165].

Аналізуючи дані соціологічних досліджень Центру "Соціальний моніторинг" та Українського інституту соціальних досліджень щодо ціннісних орієнтацій населення, можна дійти висновку, що у молодіжному середовищі переважають особистісні пріоритети (сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я), а не колективістські. Це є важливою тенденцією, що характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді, – відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно-сімейних інтересах. Якщо раніше такі цінності, як повага оточуючих, хороші стосунки в колективі та повага інших посідали в ієрархії 2–3 місце, то нині складається інша ситуація. Високо цінується тільки те, що безпосередньо пов'язане з індивідом (друзі, знайомі, сім'я), а не з колективом чи суспільством. Це свідчить про те, що знижується значимість суспільства в житті окремої людини та зростає індивідуалізм, орієнтація на власне комфортне життя у соціумі [2, 48]. Вільний час у життєдіяльності молоді займає досить вагоме місце, з кожним роком інтерес до нього зростає (з 81% у 1996 р. до 90% у 2002 р.).

У сфері вільного часу та дозвілля молоді, як зазначає відомий український соціолог Олена Злобіна, відбулися неабиякі зміни. Змінилася сама система пріоритетів, деякі види занять помітно втратили значущість, інші набули неабиякого поширення (Таблиця 1).

Таблиця 1

Заняття молоді у вільний час (%)

№ з/п	Види занять	2003 р.	2009 р.
1	Дивлюся телевизор	75,7	76,2
2	Зустрічаюсь з друзями поза домом	53,8	51,4
3	Ходжу в гості або сам(а) приймаю гостей	46,2	38,6
4	Слухаю радіо	41,2	19,2
5	Читаю газети, журнали	40,9	29,4
6	Читаю книжки (художню літературу)	38,9	26,6
7	Працюю в саду, на городі, на садовій ділянці	35,5	16,6
8	Слухаю платівки, магнітофонні записи	33,0	20,4
9	Буваю в клубах, барах, на дискотеках	31,2	20,2
10	Займаюсь ремонтом, благоустроєм будинку, щось майструю	26,4	17,6
11	В'яжу, шию, займаюсь руко творами	15,2	9,8
12	Займаюсь спортом (шейпінгом, аеробікою, в тренажерному залі, бігаю вранці тощо)	14,6	11,6
13	Займаюсь підвищенням своєї кваліфікації	10,8	9,2
14	Ходжу в кіно	10,2	12,0
15	Ходжу в театр, на концерт	9,4	4,0
16	Ходжу дивитись спортивні змагання	9,3	5,0
17	Граю в комп'ютерні ігри	6,4	15,0
18	Ходжу в походи, займаюсь туризмом	5,0	6,4
19	Займаюсь аматорською фотографією, відео зйомкою	4,6	3,4
20	Проводжу час в Інтернеті	1,9	27,4

З Таблиці 1 зрозуміло, що, як і раніше, на першому місці – перегляд телепрограм. Частка прихильників цього виду дозвілля залишилася практично незмінною, проте контакти з іншими засобами масової інформації зазнали відчутних змін. Різно знизилася численність молоді, яка слухає радіо та читає пресу (відповідно, на 22% та на 11,5%).

Дещо змінилися пріоритети і у видах відпочинку, пов'язаних із спілкуванням. Молодь, як і раніше, зустрічається з друзями поза домівкою, а такий вид спілкування, як приймання гостей та відвідування друзів та знайомих, дещо втратив популярність (зменшення на 8,6%). Щодо відвідування клубів, барів, дискотек, які на сьогодні є осередками спілкування, серед молоді зафіксовано значне згортання цієї дозвіллевої практики (з 31,2% у 2003 р. до 20,2% у 2009 р.).

Серед видів пасивного відпочинку відзначимо читання художньої літератури. Якщо раніше читало книжки близько 39% молоді, то тепер лише 26,6%. Така сама тенденція спостерігається й щодо прослуховування музичних записів, платівок. У структурі дозвілля цей вид проведення вільного часу відходить на задній план і охоплює лише 20,4% молоді.

Деякі зміни спостерігаються щодо відвідування кіно. Якщо у 2003 р. кіно відвідувало 10,2% молоді, то у 2009 р. вже – 12%. Натомість щодо відвідування театрів, концертів, то цей показник зменшився на 5,4%. Заняття спортом для української молоді також стало менш популярним і зменшилося на 3%.

Досить популярний раніше "відпочинок" в саду чи на городі став не таким модним. Якщо раніше так відпочивало 35,5% молоді, то у 2009 р. лише 16,6%. Подібна тенденція спостерігається і щодо занять ремонтом, благоустроєм будинку тощо. У 2003 р. цим займалися 26,4% молоді, то тепер цей вид дозвілля назвали лише 17,6%. Отже, вільний час поступово для переважної більшості молоді стає насправді "вільним" і не сприймається як такий, що може використовуватися на домашню працю. Навіть шити і в'язати у вільний час стало помітно менше українців (зменшення з 15,2% до 9,8%). Єдиний виняток у цьому сенсі становлять заняття, пов'язані з підвищенням своєї кваліфікації. Як і раніше, цьому присвячують вільний час майже 10% українців.

На тлі загального падіння дозвільних уподобань радикальне підвищення спостерігається у залученні молоді до інтернет-мережі. Загалом на сьогодні користуються інтернетом 51,5% українців. Якщо у 2003 р. в інтернеті проводили свій час лише 4,6% молодих людей, то у 2009р. вже 27,4%. Нині це чи не найпопулярніший спосіб проведення вільного часу молоді. Якщо проаналізувати те, з якою метою використовують молоді люди інтернет, стає очевидним, що падіння традиційних дозвільних практик не випадкове. Вони активно замінюються новими способами задоволення відповідних потреб. Зокрема, слухають музику в інтернеті 47,9% молоді, дивляться фільми, серіали – 41,2%, читають в мережі газети, журнали – 26,5%, спілкуюся в соціальних мережах – 43,2% молодих людей. Інтернет виконує функцію незамінного оперативного джерела інформації. Шукають в ньому інформацію, необхідну для навчання, роботи близько 40% українців, інформацію для сімейних та побутових справ – 32,7% молоді. Як бачимо, відбувається активне перенесення дозвільних практик молоді в інтернет-мережу [3, 1-2].

Дозвіллева сфера життєдіяльності молоді у загальній системі суспільного життя не є і не може бути автономною, незалежною від трудової сфери, сфери освіти та культури, соціальних інститутів тощо. Відзначаючи недостатню ефективність соціальних функцій традиційних інститутів, зокрема: сім'ї, освіти, культури у формуванні нових поведінкових установок і ціннісних орієнтацій, треба відзначити їх актуальність щодо культурно-освітньої та виховної діяльності, особливо в умовах сьогодення.

В умовах нової культурної політики доцільно говорити про відродження національної моделі проведення вільного часу та культурно-дозвільної діяльності, зумовленої історичним буттям народу, системи ідей, поглядів, переконань, традицій, що відтворюються і реалізуються в процесі вільної просвітницької, художньо-творчої, рекреаційної та інших форм соціальної практики, пов'язаної з організацією духовного життя молоді в межах вільного часу [1, 237].

Використані джерела

1. Бабенко Н.Б. Соціологія вільного часу і дозвілля: Навчальний посібник//Надія Борисівна Бабенко. – К.: ДАКККІМ, 2005. – 245 с.
2. Балакірева О.М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві /О.М.Балакірева. // Український соціум. – №1.– 2002. – 150 с.
3. Злобіна О. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет-мережі/Олена Злобіна. – К., 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2008.dif.org.ua/ua/analit/rkfej>
4. Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри. Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Київ, 26-27 березня 2009 р. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – 504 с.
5. Соціологія культури: Навч. посібник /О.М.Семашко, В.М. Піча, О.І.Погорілий та ін.; за ред. О.М.Семашка, В.В. Пічі. – К.: Каравела, Львів: Новий світ – 2000, 2002. – 334с.
6. Цимбалюк Н.М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти. Монографія: Наталія Миколаївна Цимбалюк. – К.: ДАКККІМ, 2003. – 224 с.
7. Цимбал О.В. Соціально-філософський аспект трансформації аксіологічних орієнтацій молоді в сучасному суспільстві/О.В.Цимбал. – Вінниця, 2010. – 153 с.
8. Щерба Г.І. Формування духовних цінностей молоді, організація дозвілля і відпочинку як складова молодіжної політики в Україні /Щерба Г.І., Яремкевич Р.В. //Український соціум. – К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ief.ua/Dok/US2008.doc.